

УДК 37 (09) (470.62) "19"

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ УКРАЇНСЬКОЇ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ У РОСІЇ У 20-
Х–30-Х РР. XX СТ. (НА ПРИКЛАДІ КУБАНІ)**

С.Б.Пономаревський

***Анотація.** У статті проаналізовано специфіку організаційно-методичних засад української шкільної освіти в Радянській Росії в умовах освітніх українізаційних процесів 20-х – 30-х років XX століття. Окреслено особливості функціонування національної школи, навчально-методичного забезпечення, підручникотворення та ін. на прикладі розвитку українського шкільництва на Кубані.*

***Ключові слова:** освіта, Кубань, національний, методичний.*

***Аннотация.** В статье проанализирована специфика организационно-методических основ украинского школьного образования в Советской России в условиях образовательных украинизационных процессов 20-х – 30-х годов XX столетия. Описаны особенности функционирования национальной школы, учебно-методического обеспечения, написания учебников и др. на примере развития украинской школы на Кубани.*

***Ключевые слова:** образование, Кубань, национальный, методический.*

***Summary.** The specific features of Ukrainian schooling's organizational and methodical bases in Soviet Union with reference to the Ukrainizational processes in 20's -30's (XX century) are analyzed in the article. General educational*

situation there during 20's is touched upon. The peculiarities of writing the textbooks, national school's functioning, learning and methodical equipment, etc are outlined as well. Kuban Ukrainian school's development was looked into as an example.

Key words: education, Kuban, national, methodical.

Постановка проблеми. На сьогодні серед архівних документів і бібліотечних джерел зберігається мізерна кількість документальних зразків, пов'язаних із процесами становлення та розвитку шкільної українізації у Росії протягом 1917–1933 рр. Причинами такої майже повної відсутності першоджерел слід вважати як практичну недоцільність зберігання таких документів після введення у дію постанов ЦК ВКП(б), Раднаркому СРСР, Наркомосвіти РРФСР про припинення українізації на усіх рівнях, так і цілеспрямоване знищення у 30–х роках у Радянській Росії підручників, навчальних програм, довідкової літератури, видань художньої літератури українською мовою – як один із сумних проявів припинення українізації. У цій статті ми намагалися дослідити організаційні та навчально-методичні складові надзвичайно цікавого явища – системи української освіти на російських теренах у складних умовах українізації 20–30-х років. На нашу думку, зручним для такого дослідження може виступити Кубанський регіон.

Аналіз актуальних досліджень. Події українізації у Радянській Росії описували у своїх роботах В.Васильєв, В.Чорномаз, А.Ральченко, П.Мазур, О.Моринчук, В.Сергійчук та ін., однак їхні розвідки нерідко мають спорадичний характер, оскільки дослідження цих учених перебувають у розрізі вирішення не педагогічних, а історичних, культурологічних проблем. Саме з цієї причини **метою** статті є вивчення практичної специфіки того українського освітнього кола, яке функціонувало у 20–30-х рр. у рамках процесів націоналізації шкільництва.

Виклад основного матеріалу. Звертання до навчально-методичних засад українського шкільництва 20–30-х років у Росії засвідчує, що їх зміст можна розглядати у кількох напрямках – організації і функціонування шкіл, специфіки навчальних програм і практичного використання підручників і посібників.

У період післяжовтневих подій 1917 року відбувалася стрімка руйнація старої системи освіти, що передбачило зміну усіх ланок шкільного управління, заборону вивчення основ релігії, обмеження навчання мов, насамперед класичних, закриття приватних шкіл. Основою радянських шкільних реформ стали «Положення про Єдину трудову школу РРФСР» та «Основні принципи Єдиної трудової школи», у яких були окреслені загальні вимоги до шкіл усіх рівнів (спільне, рівноправне, безкоштовне, світське, двоступеневе навчання на основі поєднання з виробничою працею). Ці документи виокремили організаційні умови діяльності і національної школи.

У Кубано-Чорноморському регіоні підтримувані державою зміни у бік організації національного шкільництва розпочалися з 1920–1921 рр. Так, у квітні 1920 року обласний революційний комітет виступив з ініціативами до районних і міських відділів народної освіти стосовно термінового створення національних шкіл і обов'язковості вивчення мов більшості населення у тих районах краю, де неросіяни проживали компактно [2, 23–25]. При кубанських ВНО у 20–х роках активно організовувалися ради народної освіти. До їх складу входили представники партійних і громадських організацій, культурно-просвітницьких установ, батьки, учителі та учні. Нерідко сюди включалися відомі представники освіти, мистецтва, літератури: В.Мейєрхольд, Ф.Гладков, наприклад, працювали у Новоросійській раді, С.Маршак – у Краснодарській [1, 62]. Ради народної освіти, а також створювані за їхнім зразком шкільні ради, мали можливість коригувати навчальні програми у залежності від місцевої специфіки, контингенту учнів, національного складу останніх, побажань батьків, ініціювати створення шкільних кабінетів, гуртків, замовляти передплату видань, у тому числі національномовних. Ці новачки значно посилили позиції піднесення регіонального шкільництва, у тому числі сприяли і розвою місцевої національної школи.

У період 1917–1921 рр. на Кубані чимало шкіл у порядку ініціатив «знизу» ввели навчання дітей українською мовою, оскільки місцевий постреволуційний уряд – Кубанська Крайова Рада – рядом постанов заявив про підтримку освітніх національних починань, особливо українських, враховуючи, що саме українці утворювали більшість у багатьох районах краю. У цей період важко говорити про уніфіковані методичні підходи до організації україномовного навчання. Йдеться, швидше, про вживання спонтанних навчальних засад, зокрема про опрацювання старих навчальних програм з включенням до них українознавчих компонентів, а також запозичення деяких методичних складників (навчальних програм, планів, підручників, методичних розробок і рекомендацій) з України, користуючись відомою територіальною близькістю та наявністю сталих україно-кубанських контактів у сфері шкільництва. Наприклад, учителі Кубані активно залучали просту й зручну у повсякденному

користуванні «Українську читанку для 3-го і 4-го класів» відомого українського педагога В.М.Доги (Київ, 1918). Цей підручник, зокрема, був популярним в українських школах станиці Полтавської – визнаного центру українізації на Кубані. Читанка включала фольклорні твори, вірші, оповідання, нариси про письменників-українців – Т.Шевченка, С.Руданського, М.Гоголя, С.Васильченка, М.Коцюбинського, Л.Українку, В.Винниченка та ін., які віддзеркалювали у своїх творах теми та образи, близькі до кубанської історії. Користувалися популярністю у станичних школах Кубані також видання М.Возняка «Наша рідна мова» (Київ, 1917), його ж «Географія України» (Львів, 1917); А.Кротевича «Грамотична термінологія і правопис» (Київ, 1917); М.Балченко «Грамотка» (Полтава, 1917); С.Титаренка «Дитяча розвага» (Київ, 1917); П.Залозного «Коротка граматики української мови» (Прилуки, 1917); М.Левицького «Рідна мова» (Біла Церква, 1917); читанки Т.Хуторного, Б. і М.Грінченків «Рідне слово» (Київ, 1917, 1918); зручна двомовна «Українська граматики» М.Грунського (Київ, 1918), у якій словарний матеріал подавався з наголосами, а приклади пропонувалися українською та російською мовами.

Разом з тим, кубанські педагоги подекуди намагалися вирішувати проблему забезпечення шкіл навчальною книгою і власними силами. Серед кількох місцевих видань з найкращого боку вирізняється «Український буквар», укладений комісією Кубанського українського товариства шкільної освіти (1917), однак місцями неякісний друк і бідне оформлення книги не дозволяли буквареві конкурувати з подібними виданнями українського походження.

По встановленні на Кубані радянської влади у 1920-му році, новостворені органи народної освіти повинні були не тільки повернутися до поновлення сітки навчальних закладів, але і з'ясувати зміст навчання та методику навчально-виховної роботи. Нова школа на той час визначалася трудовою, а підоснова навчання розумілася орієнтацією на працю в усіх її різновидах. Залучення школярів до праці методично розглядалося важливим засобом виховання кращих громадянських рис. Але не менш важливим принципом радянської школи 20-х рр. визначалася й індивідуалізація навчання через врахування специфіки характеру учня та його хисту і нахилів. Особистість називалася найвищою цінністю нової радянської школи, але все ж колектив був покликаний створити умови, за яких вона мала змогу *«розгорнути з усією можливою розкішшю свої здібності»* [1, 76].

З 1923 року навчання у школах РРФСР, у тому числі й на Кубані, виявилось побудованим навколо «комплексних» програм, уведеним до шкільної практики як програми ГУСу (Державної Вченої Ради). За комплексними програмами навчальний матеріал об'єднувався навколо трьох провідних тем – природи, праці, суспільства, за принципом «від близького до далекого»: наприклад, від родини до суспільного життя, від домашньої праці до праці на виробництві або гуртової). Предметна система навчання при такому підході значно обмежувалася.

Разом з тим, досвід реалізації програм ГУСу вже у середині 20-х років показав, що вони не забезпечували оволодіння учнями необхідними систематичними знаннями, хоча певною мірою і допомагали встановити зв'язок набутих знань з використанням їх у практичному житті. У російських регіонах добре розуміли обмеженість програм, критикували їх, а тому освітяни намагалися на місцях практикувати власні програми. Це стосувалося й української школи. Наприклад, у південному регіоні Росії були задіяні Кубанські, Ростовські, Ставропольські програми, у яких значно більше уваги приділялося вивченню окремих дисциплін (а не комплексів), а також місцевому краєзнавчому та національному матеріалу. Оскільки комплексні та регіональні програми виявилися вкрай відмінними за змістом та підходами, то у цей час, звичайно, важко говорити про єдину систему освіти у РРФСР.

Лише на початку 30-х років відбулося на рівні держави критичне осмислення побудови навчання на основі ГУСівських програм. Основні напрямки удосконалення навчально-методичного забезпечення у школах РРФСР були окреслені постановою ЦК ВКП(б) «Про навчальні програми і режим у початковій та середній школі» від 1932 року, де недвозначно вказувалося на недоліки програм: їх перевантаження матеріалами, наявність принципових помилок, слабкий зв'язок між окремими планами. Замість бригадно-лабораторного методу, узятим за основу більшістю шкіл того часу, основною формою організації навчальної роботи визначався класний урок з групою учнів. Провідну роль у навчанні постановою відводила учителеві, зобов'язаному організувати колективну та індивідуальну працю учнів із використанням різних форм і методів навчання.

Учительство українських кубанських шкіл не було винятковим щодо організації шкільної роботи. Однак деякі особливості, порівняно з російськими чи іншими національними освітніми закладами, усе ж проглядаються. Так, за програмами міста Армавіра 1921 року [5, 12] типова українська школа першого ступеня окреслювала кілька провідних напрямків діяльності: навчально-науковий, що передбачав вивчення української мови, суспільствознавства, у тому числі історії культури, батьківщинознавства, а також математики, іноземної мови та географії; естетичний – музики, співів,

малювання та скульптури; фізичного виховання – спортивних вправ, гімнастики та ігор; процесів праці. Дані програми акцентують увагу на тому, що планування напрямків, а також їх змістове наповнення, виступають рекомендованими одиницями, допускається й інший підхід, що залежить від учителя та учнівського колективу.

Основою національних шкільних програм виступило навчання української мови. У пояснювальних записках до програм звертається увага на те, що українська мова повинна пронизувати будь-який інший навчальний матеріал. Серед напрямків мовного навчання – лексичне, граматичне та синтаксичне опанування, розвиток мовлення, читання та комунікативні вміння. При цьому протягом перших двох років більше уваги повинно приділятися усним формам мовного навчання, а потім поступово переходити до письмових. Чимало турботи учитель повинен також приділити правильній вимові та тлумаченню слів, включно і тих, які існують у межах кубанських говіркових форм – «балачок».

Українізована початкова школа на Кубані передбачала, крім вивчення учнями рідної мови, також і навчальний курс українознавства. Українознавство викладалося у школах у розрахунку не менше трьох годин на тиждень і вводилося навіть у деяких російських школах, розташованих у місцях компактного проживання українського населення. Вивчення українознавства визначало надання знань із української культури у комплексі з рідною мовою. Кінцевою метою курсу було формування навчальних навичок, які дозволили б учням задовольняти національно-культурні потреби через вміння читати українською тексти художньої літератури, пресу, здійснювати листування або діловодство. Мовний аспект українознавства мав на меті перевести учнів від місцевих народних «балачкових» форм спілкування до норм української літературної мови, зберігаючи, проте, окрему загальнонавчальну на Кубані говіркову лексику та деякі терміни. В окремих навчальних програмах (м.Лабінська, ст.Леушківської) наголошувалося, що вивчення української мови у межах українознавства рекомендується здійснювати способом порівняння з російською, що повинно більше зацікавити учнів і поглибити їхні знання з обох мов [6, 33].

Специфічним навчальним предметом українських шкіл Кубані було батьківщинознавство, близьке до сучасного народознавства. Однак основа його вивчення ґрунтувалася не на історії народного досвіду, а на описах соціальних, господарських, побутових і інших національних ситуацій у 20-х роках. Так, серед тем навчальні програми пропонували знання про склад населення краю, традиційні ремесла та промисли, ресурси, соціальні служби (пошту, міліцію, суд, військо), сусідні міста, станиці, відстані між ними та шляхи сполучень тощо. У структурі повного курсу батьківщинознавства використовувалися також твори української літератури, елементи географії, історико-культурні дані, пов'язані з Україною та Кубанським регіоном, окремі теми рідномовної термінології.

Українська школа першого ступеня могла пропонувати учням також знання з історії культури. Ця дисципліна в історичному дискурсі зверталася до проблем розуміння давнього та сучасного, особливостей життя людей у попередні епохи, способів господарювання, утворення держав, історії класової боротьби, прогресивних реформ, процесів встановлення радянської влади на Кубані. Українська школа у контексті історії культури значної уваги надавала висвітленню тих процесів, що були пов'язані з Україною, козацтвом, епохою Київської Русі, боротьбою українського селянства проти різних форм гніту, переселенням запорожців на кубанські землі з утворенням Чорноморського війська. Усі розповіді повинні були здійснюватися українською мовою.

У процесі організації шкіл, їх методичного забезпечення українська кубанська школа віддзеркалила одну з найболючіших проблем освітньої українізації у Росії 20-х–30-х років – значну нестачу національної літератури для школи. На Кубані ця проблема мала три шляхи розв'язання:

– способом місцевого продукування підручників і методичного забезпечення. З 1925 року під впливом Наркомату освіти РРФСР Держвидав активізував роботу у напрямку видання підручників. При цьому мали на увазі, що випуски освітньої продукції повинні також враховувати і специфіку регіонів, де активно проводилися українізаційні процеси, у тому числі на Кубані. З цією метою Держвидав зобов'язав свої представництва в Україні розпочати процеси співробітництва з кубанськими фахівцями – потенційними авторами підручників для українських шкіл. У Ростові була відкрита філія Укркнигоцентру, силами якої і намагалися вирішити питання забезпечення шкіл літературою. Одночасно у Ростові було відкрите і кубанське видавництво «Північний Кавказ». Тільки у 1931 році воно видало для шкіл більше 10 довідників і підручників, а також 149 книг українською мовою, переважно літературних текстів, накладом до мільйона примірників [3, 6]. Однак ці оптимістичні цифри часто залишалися лише на папері, готова продукція з різних бюрократичних причин місяцями затримувалася у видавництві, не потрапляючи вчасно до шкіл. Невиконання зобов'язань видавництвом «Північний Кавказ» постійно підлягало критиці з боку державних інстанцій усіх рівнів. І все ж тут було надруковано ряд необхідних національній школі видань, серед них найбільш цінними виявилися книги

І.Шалі «Українська мова» (Ростов, 1931), С.Полянського «Учитись і працювати. Підручник з трудового політехнічного навчання» (Ростов, 1932), Т.Марченко, В.Марченко «Життя у цифрах» (Ростов, 1932) та деякі інші.

– шляхом використання літератури, створеної в Україні та ввезеної на Кубань. Серед видань попитом користувалися книги А.Дідусенка «Сільськогосподарська кооперація» (Харків, 1922), В.Доги «Перші роки шкільного навчання» (Київ, 1922), О.Дорошенка «Дитячий садок: poradnik» (Київ, 1922), Г.Іванова «Початковий курс географії» (Київ, 1922), К.Лебединцева «Арифметика у зв'язку з початками геометрії» (Київ, 1922), Б.Манжоса «Коротка азбука радянського вчителя» (Полтава, 1923) та інші. На згадку про ці видання можна натрапити у рекомендаціях, програмах, методичних порадах тих років, що засвідчує широке використання їх у житті українських шкіл [7, 39; 9, 6; 4, 13–15].

– шляхом залучення навчальної україномовної літератури, надрукованої в інших країнах. Найбільша кількість таких книг надходила на Кубань із Західної України та Європи через Україну Радянську. На початку 20-х років ще не було заборон на ввезення підручників та інших книг із-за кордону. Тому видання вільно мандрували, а за умови практичної придатності використовувалися у навчальному процесі. Серед книг, згадуваних в ужитку шкіл регіону, зокрема у м. Армавірі, тексти: М.Возняка «Вінок поезій» (Відень, 1918), М.Голубця «Українське мистецтво» (Львів, 1918), К.Залізняка «Курс арифметики» (Львів, 1918), А.Лотоцького «Казки» (Станіслав, 1920), І.Свенціцького «Нариси з української мови» (Жовква, 1920), В.Андрієвського «З нашого минулого» (Берлін, 1921).

На жаль, згадані вище навчальні матеріали (програми, плани роботи учителів тощо) та підручники сьогодні вкрай важко віднайти у кубанських архівах чи книгозбірнях. Єдиним джерелом такої інформації можуть бути лише побіжні згадки у різномірній літературі, мемуарах, деяких газетних публікаціях, нечисленних архівних або шкільних документах. Проведена радянським керівництвом реукраїнізація знищила по собі майже усі свідчення тієї епохи, особливо ті, що стосувалися шкільної української роботи. З 1933 р. було припинено викладання української мови та інших предметів у школах краю, в українських педагогічних технікумах. Ці процеси супроводжувалися тотальним знищенням документів і книг українською мовою. З цього приводу новопризначений директор колишнього українського Уманського педтехнікуму І.Л.Полежаєв, пізніше репресований, залишив короткі спомини: *«Нарешті дістався до місця своєї роботи... Викликали до НКВС, де мені запропонували зібрати усі українські підручники і передати усе туди. Потроху усе прояснюється. До революції у цьому будинку була Уманська гімназія, потім – Уманський український агропедтехнікум. Моя місія – ліквідувати українізацію технікуму. Місія нелегка і не дуже приємна... Трохи покритив душею і, віддаючи українську літературу, залишив собі «Кобзаря» Шевченка. Це данина любові до українського народу і моїх українських друзів»* [8].

Висновки. Українізація постала важливим фактором стратегії радянської влади у 20–30-х роках ХХ століття щодо розвитку національного шкільництва. За цих умов кубанська українська школа всерйоз звернулася до вирішення проблем з'ясування змісту навчання та методик навчально-виховної роботи. Зважаючи на те, що офіційні навчальні програми 20-х років мали багато в чому рекомендаційний для педагогів характер, від цього національна школа у Росії тільки виграла, оскільки такий підхід надавав можливості учителям творчо формувати зміст навчання відповідно до регіональних особливостей і національних потреб населення краю. Державна політика реукраїнізації на початку 30-х років виступила трагічною сторінкою розвитку української освіти у Росії, наслідки якої відчуються до сьогодні.

Література

1. Алдакімова О.В. Українізація шкільного образования на Кубани в период с 1921–1932 гг.: дис... кандидата пед. наук: 13.00.01 / Алдакімова Ольга Викторовна. – Сочи, 2004. – 216 с.
2. Армавирские годовые отчеты. – Архивный отдел администрации г. Армавира (АОАА), ф. 2, оп.1, д. 105, л. 23 – 25.
3. АО АА ф. 2, оп. 1, д. 80, л. 6.
4. АО АА, ф. 2, оп. 1, д. 36, л. 13 – 15.
5. Государственный арх. Краснодарского края, г. Краснодар (ГАКК), ф. р. 861, оп. 1, д. 6, л. 12.
6. ГА КК, ф. р. 861, оп. 1, д. 6, л. 33.
7. ГАКК, ф. р. 861, оп. 1, д. 6, л. 39.
8. Гречанюк О. Кубань. Вирвана сторінка або чи хоче світ знати правду? / О. Гречанюк // Віче. [Журнал Верховної Ради України]. – режим доступу до ст.: <http://www.viche.info/journal/255/>
9. Центр документации новейшей истории Краснодарского края (ЦДНИКК), г.Краснодар, ф. 8, оп 1, д. 560, л. 6.